

Bolesław Kumor

Afiliacja kościołów na Podhalu (1350-1783)

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawno-historyczny 4/1-4, 273-296

1961

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

AFILIACJA KOŚCIOŁÓW PARAFIALNYCH NA PODHALU (1350—1783)

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie problemu afiliacji kościołów parafialnych na Podhalu t. j. znoszenia parafii *sui iuris* i przyłączania ich na prawach filialnych do sąsiednich kościołów parafialnych, które odtąd zwano macierzystymi, na przestrzeni czasowej od połowy XIV w. do roku 1783. Górną granicę tak sformułowanego tematu stanowi rok 1350, mający oparcie w pierwszym znanym przekazie przekroju ustrojów parafialnych na Podhalu, podanym przez rejestry świętopietrza z lat 1350/54¹, dolna natomiast opiera się na józefińskiej regulacji parafii, przeprowadzonej po pierwszym rozbiórce Polski w latach 1783—1785².

Zasięg terytorialny niniejszego opracowania obejmuje tereny dekanatu nowotarskiego w granicach ukonstytuowa-

¹ *Monumenta Poloniae Vaticana* (dalej MPV), II, 375, 386, 432, 440.

² Dla całości problemu: Tomek E., *Kirchengeschichte Österreichs*, Innsbruck 1959, III, 447 n.; Schmidinger H., — rec. Ferihumer H., *Die kirchliche Gliederung des Landes ob der Enns im Zeitalter Kaiser Josefs II*, Linz — Wien 1952, „Revue d'hist. ecclesiast”. 51 (1956), 1029—1031; Plöchl W. M., *Geschichte des Kirchenrechts*, Wien 1959, III, 309. Dla diecezji krakowskiej w części pierwszego zaboru austriackiego: *Protocollon universalium S. C. R. Majestatis ab an. D. 1772 pro ecclesia parochiali in Święcany* (Archiwum Diec. w Przemyślu, nr 472), 17—18; *Continuatio libri memorialis protocolli publicatorum S. C. R. universalium ac supremarum ordinationum ab an. 1783*, (Archiwum parafialne w Kaninie k. Nowego Sącza, 76. Kumor B., *Dzieje polityczno-geograficzne diecezji tarnowskiej*, Lublin 1958, 119 podaje stan posiadania dekanatów i parafii po regulacji.

nych na synodzie krakowskim 6 X 1711 za biskupa Kazimierza Łubieńskiego, kiedy to obszar dekanatu został ostatecznie uformowany do czasów regulacji józefińskiej. Według załączonego do statutów synodalnych z 1711 r. *Ordo et numerus ecclesiarum dioecesis Cracoviensis* dekanat nowotarski obejmował następujące kościoły parafialne i filialne: Tylmanowa, Ochotnica, Krościenko, Szczawnica, Grywałd, Sromowce Niżne, Sromowce Wyżne, Maniowy, Kluszkowce, Dębno, Harkłowa, Łopuszna, Ostrowsko, Klikuszowa, Szaflary, Ludźmierz, Waksmund, Nowy Targ, Czarny Dunajec, Raba, Rabka, Jodańów i Łętownia³. W tych samych terytorialnie granicach ostatnia z przedrozbiorowych wizytacji dekanatu nowotarskiego z r. 1765 wymienia nadto kościoły w Białce, Chochołowie, Cieniawie i Spytkowicach — pierwsze trzy posiadały charakter filialny i zależały od Nowego Targu (Białka), Raby (Cieniawa) i Czarnego Dunajca (Chochołów)⁴, podczas gdy ostatnia (Spytkowice) od 18 IX 1758 stanowiła parafię *sui iuris*⁵. Tak wyznaczone granice dekanatu nowotarskiego obejmowały w okresie pierwszego rozbioru Polski prawie całe Podhale, sięgając na północy i na wschodzie Jordanowa, Raby Wyżnej i Tylmanowej, podczas gdy na południu od strony Spisza i na zachodzie od strony Orawy opierały się o polityczną granicę kraju z Węgrami i kościelną między diecezją krakowską a archidiecezją otrzyhomską na Węgrzech.

Podstawowym zagadnieniem dla problematyki afiliacji kościołów parafialnych na Podhalu to rozwój osadnictwa na tym terenie i w ślad za nim idący rozwój sieci parafialnej. Obydwa te zagadnienia rozpracowano dość szczegółowo na

³ *Synodus dioecesana ab Casimiro Lubieński Ep. Crac. celebrata 6 X 1711*, Cracoviae 1711, 14.

⁴ AKMK (Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie) nr 52 *Visitatio decanatus Neoforiensis per Jacobum Laskalski decanum Neoforiensem a. D. 1765*, k. 1—33.

⁵ AKMM AEp. (*Acta Episcopalia dioecesis Cracoviensis*), vol. 97, k. 167 nn.

innym miejscu⁶. Celem jednakże lepszego zobrazowania problemu podamy kilka przekrojów podhalańskiej sieci parafialnej od 1350 do 1783 r., które uplastycznią w szkicowym skrócie obydwa wspomniane uprzednio zagadnienia: osadnictwo i rozwój sieci parafialnej, która w wyniku działania praw demograficzno-społecznych jest m. in. rezultatem funkcji osadnictwa.

Pierwszy znany przekrój sieci parafialnej w dekanacie nowotarskim z r. 1350 wymienia w obrębie tegoż dekanatu (dekanat długopolski — późn. nowotarski) 14 parafii, których identyfikacja ze względu na łacińską terminologię nastęrcza sporo trudności. Są to: Nowy Targ (Novum Forum), Stare Cło (Antiquum Teloneum), Klikuszowa (Chochowsow), Szaflary (Sewfler), Waksmund (Wasniwdo), Harkłowa (Phyfer), Czarny Dunajec (Nigrum Fluvium), Dębno (Clessino), Sromowce Wyżne (Sramovicz Superior), Sromowce Niżne, (Sramovicz Inferior), Szczawnica (Wylczyisko), Krościenko (Krzesna), Tylmanowa (Villa Ywconis)⁷ i zaliczony w r. 1350/51 do dekanatu nowotarskiego Grywałd (Viridis Silva)⁸. Przekazy z roku 1354/55 wymieniają ponadto parafię Maniowy (Manove)⁹.

Nie posiadamy natomiast żadnego przekroju z XV w. Dane zaczerpnięte z Długosza są nie tylko nie pełne, ale i pod wieloma względami błędne, dlatego należy się do nich ustosunkować bardzo ostrożnie. Przede wszystkim Długosz nie wymienia w podziale administracyjnym diecezji krakowskiej dekanatu nowotarskiego, chociaż czyni o nim wzmiankę w przytoczonym przez się dokumencie z 4 X 1448, mocą którego kard. Zbigniew Oleśnicki erygował archidiaconat sądecki¹⁰. Spośród 14 parafii istniejących w XIV w. Długosz wymienia

⁶ Kumor, B., *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.*, *Prawo Kanoniczne* (art. w druku).

⁷ MPV II, 375 i 387 (brak w tym ostatnim N. Targu).

⁸ MPV II, 349.

⁹ MPV II, 432.

¹⁰ LBD (Długosz J., *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*) I, 567; por. Kumor B., *Organizacja archidiaconalna w Małopolsce Południowej*, *Prawo Kanoniczne*, R. 2 (1959), nr 1/2, 405.

tylko jedną Nowy Targ, a nadto i Ludźmierz¹¹. Nie znaczy to oczywiście, by przemilczane przez Długosza parafie podówczas nie istniały.

Nabliższy po Długoszu przekrój podhalańskiej sieci parafialnej z 1513 r. wymienia aż 18 parafii; oprócz znanych z XIV w. występują ponadto: Ostrowsko, Łopuszna, Kluczkowce i Ludźmierz¹². Dalsze pięć przekroi z lat 1527, 1529, 1539, 1561 i 1577 wymieniają w sumie 2 dalsze parafie: Kamienicę^{12a} i bliżej nieznany „Gnojnik”¹³. Trzeba jednakże stwierdzić, że i te przekazy nie są pełne. Podczas bowiem gdy w r. 1527 wymieniono aż 20 parafii, to w r. 1561 było ich tylko 14¹⁴. Najstarsza zachowana wizytacja kościołów podhalańskich z czasów biskupa Filipa Padniewskiego z 1565 r. podaje ich liczbę — 12¹⁵, a Księga retaksowanych beneficjów biskupa Piotra Tmickiego z 1529 r. wymienia tylko 10 parafii¹⁶.

Przekroje wizytacyjne z lat 1596—1763 dostarczają pod tym względem nie tylko materiału źródłowo pewnego i zaprzyśiężonego, ale i najbardziej pełnego. I tak wizytacja kard. Jerzego Radziwiłła z 1596 i biskupa Piotra Tylickiego z 1608

¹¹ LBD III, 441, 443.

¹² LR 1513 (AKapMK (Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie) *Regestrum contributionis per unum fertorem a marce argenti ad clerum a. D. 1513*), k. 32—33.

^{12a} LR 1527 (AKapMK *Regestrum contributionis personalis... presbiterorum tam cathedralium, quam parochialium ecclesiae Cracoviae ac ceterorum decanatum a. 1527*), k. 72.

¹³ LR 1527, k. 71'.

¹⁴ LR 1567_x (AKapMK *Liber beneficiorum relaxationum a. 1767*), k. 40'—41.

¹⁵ AKMK *Liber visitationis ecclesiarum in civitate ac Dioecesi Cracoviensi existentium auctoritate Philippi Padniewski Ep. Crac. a. 1565, 345—351*; por. G l e m m a T., *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510—1570*, „Nasza Przeszłość” I (1946), s. 75.

¹⁶ LR 1529 (AKapMK *Liber beneficiorum relaxationum ex commissione R. D. Petri Tomicki Ep. Crac. ... omnium ecclesiarum, beneficiorum ecclesiasticorum in dioecesi Cracoviensi consistentium a. D. 1529 conscriptus*), 271 (Nowy Targ), 387 (Tylmanowa), 388 (Kamienica), 388 (Maniowy), 411 (Krościenko), 411 (Szczawnica), 453 (Ostrowsko), 454 (Wałksmund), 454 (Łopuszna), 454 (Harkłowa).

roku wymienia 19 kościołów parafialnych i filialnych, z których Ochotnica i Czarny Dunajec (ten ostatni erygowany spowrotem po zaniku parafii w XIV w.) występują po raz pierwszy, podczas gdy na podstawie tychże można stwierdzić całkowity zanik parafii Długopole i Stare Cło¹⁷.

Z XVII i XVIII w. oprócz kilku przekrojów wizytacyjnych (1611, 1618, 1639, 1723/28, 1765) posiadamy pierwsze urzędowe wykazy parafii podhalańskich, zamieszczone w statutach synodalnych krakowskich z lat 1621 i 1711. *Ordo et numerus ecclesiarum saecularium et regularium in dioecesi Cracoviensi* z r. 1621 wymienia 19 parafii w dekanacie nowotarskim¹⁸ i tyle samo podaje Starowolski w *Ecclesiae parochiales dioecesis Cracoviensis*, załączonych do wstępu życiorysów biskupów krakowskich¹⁹. Liczba ta podnosi się do 23 w wykazie synodalnym z 1711 r. ze względu na to, że dołączono do dekanatu nowotarskiego z dekanatu dobczyckiego parafie: Rabę, Rabkę, Jordanów i Łętownię²⁰. I wreszcie w przedzień pierwszego rozbioru Polski, jak to już uprzednio zaznaczono, osiąga liczbę 28 kościołów parafialnych i filialnych.

Równocześnie z procesem rozwoju i rozbudowy podhalańskiej sieci parafialnej datuje się od połowy XIV w. już to całkowity zanik już to afiliacja poszczególnych kościołów parafialnych. Proces ten jest nie tylko sygnalizowany przez źródła od XIV do XVIII w., ale w wielu wypadkach przekazany „na żywo” w stanie tworzenia się. Problem afiliacji kościołów nie jest jednakże zjawiskiem właściwym tylko dla

¹⁷ Wiz. 1595 (AKMK depozyt, *Acta visitationis decanatum Boboviensis, Sandecensis et Novi Fori ad archidiaconatum Sandecensem partinentium*, a. D. 1596, nr 5), 47'—67; Wiz. 1608 (AKMK *Visitatio decanatus Sandecensis et Novi Fori externa a. D. 1608*, nr 5), s. 1—75.

¹⁸ *Reformationes generales ad clerum et populum dioecesis Cracoviensis petinentes ab Martino Szyszkowski Ep. Crac. in synodo dioecisana sancitae*, Cracoviae 1621, 35 (Syn. 1621).

¹⁹ Starowolski S., *Vitae antistitum Cracoviensium*, Cracoviae 1655, k. E₁.

²⁰ Synodus 1711, 14 (zob. przyp. 3).

Podhala; można go bowiem skonstatować w X i XI w. na Zachodzie w Królestwie zachodnio-frankońskim (Francja)²¹, w późniejszych wiekach na terenie cesarstwa niemieckiego²² i w czasach nowożytnych na Śląsku²³.

Podhale jednakże posiada właściwy dla siebie charakter tego problemu. Podczas bowiem gdy w innych częściach diecezji krakowskiej zanik, względnie afiliacja parafii była najczęściej funkcją wyniku centralistycznych dążeń wielkiej własności ziemskiej²⁴ i sił wyznaniowych²⁵, to u źródeł przyczyny sprawczej tego samego zjawiska na Podhalu leżą zagadnienia natury geograficzno-osadniczej i ekonomiczno-gospodarczej sytuacji powstałych tamże placówek duszpasterskich.

Jedną z dalszych, właściwych podhalańskiemu ośrodkowi cech omawianego zagadnienia jest jego „masowość”; większość bowiem z miejscowych okręgów parafialnych, istniejących na przestrzeni od XIV do XVIII w. zupełnie zanikła, lub została afiliowana do mniej licznych parafii sui iuris. Z 15 parafii wymienionych w granicach dekanatu w r. 1577 — 5 spośród nich określonych jest jako *desertatae* (opuszczone)²⁶. Na 19 wymienionych przez wizytację Radziwiłłowską z r. 1596 parafii, zaledwie 5 z nich posiadało rezydujących duszpasterzy, zaś pozostałe 14 obsługiwane były *excurrento*²⁷. Tę odrębność Podhala od pozostałej części archidiakanatu

²¹ Dumas A., *Les églises paroissiales*, W; Fliche A., Martin V., *Histoire de l'église*, Paris, 1948, VII, 277.

²² Hauck A., *Kirchengeschichte Deutschlands*, Berlin⁸ 1954, IV, 55 n.

²³ Michael E., *Die schlesische Kirche und ihr Patronat im Mittelalter unter polnischem Recht*, Zgorzelec 1926, 100, przyp. 47.

²⁴ Kumor B., *Zanik parafii w Małopolsce Południowej do końca XVI w.* (maszynopis), 7—33.

²⁵ Kumor B., *Przejęcie rzymsko katolickich parafii w archidiakonacie sądeckim przez Kościół prawosławny*, *Roczniki Teol.-Kanon.* t. IV (1957), z. 3, s. 137—147.

²⁶ LR 1577 (AKapMK *Liber beneficiorum retaxationum dioecesis Cracoviensis a. 1577*), k. 103.

²⁷ Wiz. 1596, k. 47—67.

sądeckiego zauważył już w r. 1608 wizytator kościelny z ramienia ordynariusza krakowskiego Piotra Tylickiego, ks. Jan Januszowski archidiacon sądecki, kiedy nazwał dekanat nowotarski *receptaculum omnium apostatarum*, a to z tej przyczyny, że kilka parafii w dekanacie było administrowanych przez ekszakonników w wielu wypadkach nieprezentowanych przez patronów i nieinstytuowanych przez władzę kościelną²⁸.

Uposażenie parafii stanowiło w omawianym okresie zasadniczą podstawę prawną jej egzystencji²⁹. Ten ważny element podstawy materialnej istnienia parafii *sui iuris* nie zawsze na Podhalu odpowiadał minimalnym wymaganiom współczesnego prawa kościelnego. To też stało się przyczyną znoszenia niektórych parafii na Podhalu i afiliowania ich do kościołów lepiej uposażonych. Takie zjawiska sygnalizują również źródła z terenu diecezji wrocławskiej i płockiej w XV i XV w.³⁰

Na początku XVI w. problem uposażenia parafialnych kościołów nabrał znaczenia ogólnopolskiego i znalazł wyraz w uchwale synodu prowincjalnego w Piotrkowie w r. 1510, gdzie postanowiono, że „łączenie kościołów parafialnych z powodu uposażenia zastrzega się dla ordynariuszów”^{30a}, jak również w bulli pap. Leona X *Sacrosanctae universalis ecclesiae* z dn. 9 VIII 1515, skierowanej na ręce prymasa Polski arcybis-

²⁸ Wiz. 1608, s. 1 nn.

²⁹ Schmid H. F., *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslavischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938, 2 nn. (cała praca jest poświęcona temu problemowi).

³⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, *Metryka Koronna*, vol. 46, k. 139 (22 II 1595) — *ecclesia villae Szczepanki propter exuiguitatem proventus ecclesiae parochiae Łasinensis in Prussia incorporatur*”. Por. Zachorowski S., *Jakub biskup płocki i jego działalność ustawodawcza i organizacyjna 1396—1425*, Kraków 1915, 144 (1409 — zanik parafii w Nowogrodzie diec. płockiej z braku odpowiedniego uposażenia).

^{30a} Statuta synodalia dioecisana s. ecclesiae Wratislaviensis. Ed M. Montbach, *Wratislaviae* 1855, s. 119.

kupa gnieźnieńskiego Jana Łaskiego³¹. We wspomnianej bulii pisze papież, że tak w Polsce, jak i sąsiednich prowincjach kościelnych „liczne kościoły parafialne są opuszczone tak, że jeden proboszcz otacza troską duszpasterską 2 lub nawet 3 kościoły parafialne i trudno znaleźć kogoś, kto by zechciał podać się na te opuszczone parafie ze względu na szczupłość ich uposażenia”³². Mając to na uwadze Papież zezwala ordynariuszom, by „takie kościoły opuszczone za zgodą patronów tychże kościołów... łączyć wzajemnie jeden z drugim już to na zawsze, już to do końca życia danego proboszcza”, dodaje jednakże tę klauzulę, aby „dla uniknięcia zgorszenia i dla zbawienia dusz” rektorzy takich kościołów połączonych w większe uroczystości odprowadzali Służbę Bożą w obydwu kościołach³³. Bulla ta została przyjęta w Polsce na synodzie prowincjalnym w r. 1527 i wznowiona w r. 1589³⁴.

Tworzone w pierwszej połowie XIV w., względnie później, nowe okręgi parafialne na Podhalu uposażano najczęściej „półłankiem”, lub jednym łanem ziemi³⁵, z wyjątkiem parafii w Nowym Targu, której beneficjum obejmowało dwa łany ziemi³⁶. Niektórych wypadkach mówią źródła, że „kościół ma bardzo ubogie uposażenie”, lub „niewystarza-

³¹ *Constitutiones synodorum provincialium auctoritate synodi provincialis Gembicianaе per deputatos recognitae, jussu et opera Joannis Wężyk Archiepp. Gnesnensis editae, Cracoviae 1701, 318—329.*

³² Tamże, 320 — „multae ecclesiae curatae quasi desertae, ita ut una vix aliquando duarum aut trium domorum curam habeat, nec qui eas ob curae, fructuum tenuitatem obtinere vellent, reperirentur.

³³ Tamże, 322 n.

³⁴ Tamże, 319—329; *Decretales summorum Pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanorum Regni ejusdem, Poznań 1869, I, 267.*

³⁵ KDMP II, nr 584 (Sromowce Niżne — dimidium mansum pro ecclesia); Tamże, I, 175 (Długopole — ecclesiam cum uno manso libero... dotavimus); Tamże, I, 198 (Dębno — ecclesiam... uno manso franco-nico... dotavimus); KDKK, I, 366 (Kruszów — unum mansum pro ecclesia).

³⁶ KDMP II, 211 — attribuimus insuper ecclesiae duos mansos liberos.

jące”³⁷, inne natomiast informują o uposażeniu parafii w dziesięciny zbożowe i „naturalia”³⁸. Tymczasem uposażenie kościołów w południowej części diecezji krakowskiej poza Podhalem obejmowało najczęściej 1 łan³⁹, lub dwa łany ziemi⁴⁰, a tylko w wyjątkowych wypadkach fundator przydzielał nowej parafii trzy łany⁴¹. Nie spotykamy natomiast poza jednym wypadkiem wspomnianym przez Długosza (Tropie) k. Nowego Sącza faktu uposażenia parafii całą wioską⁴². Kościół bowiem przywiązywał dużą wagę do podstaw materialnych egzystencji samoistnej parafii. Dlatego kiedy w XIV stuleciu, zwłaszcza za czasów Kazimierza Wielkiego rozwój organizacji parafialnej na terenach południowej części diecezji krakowskiej sięgnął szczytowego rozkwitu, ustawo-

³⁷ Wiz. 1596, k. 52 *ecclesia... dotem habet exiguum* (Grywałd); Tamże, k. 59 — *haec ecclesia... neque sufficientem dotem pro eo (rectore ecclesiae) habet*.

³⁸ KDMP I, 16 (Ludźmierz) — *Decimas de toto nemore et de omnibus sylvis, que nunc et in posterum extirpari posterunt eidem ecclesie liberaliter conferendo*. KDMP I, 194 (Ludźmierz)... *volumus... pro ecclesia beate Marie Virginis ibidem... a sculteto et a cmethonibus octo mensuras siliginis et octo avene et ligna*. KDMP I, 198 (Dębno k/N. Targu) — ... *a quolibet manso ipsorum (scultetorum de Dębno et Harkłowa) per unum fertonem annuatim ... pro decima solvant*. KDKK I, 366 (Krauszow) — ... *villani .. de laneis per unam mensuram avene cum tribus pullis... ac decimam volumus cmetones ... pro ecclesia de laneo duos mensuras siliginis totidem avene, de sculteti laneo totidem ...dare tenebuntur*.

³⁹ KDMP I, 211 (Żarnowiec); III, 677 (Kamienica); I, 235 (Stara Stróża); III, 686 (Osobnica); AGZ III, 3 (Piwniczna); KDP III, 223 (Libusza); KDMP III, 694 (Sietnica); III, 696 (Kobyle); III, 708 (Zulkowice); III, 718 (Dzwonowa); KDT 91 (Skawina); KDMP I, 278 (Jerzmanów); III, 800 (Mrowła); III, 823, 827 (Bystra); por. H. F. Schmid, *dz. c.*, 535 przyp. 3.

⁴⁰ KDMP I, 232 (Niedanowa); III, 685 (Pałęsnica); KDP I, 203 (Wysoka); KDMP III, 697 (Mrowła); KDP I, 213 (Sitnik); KDP III, 258 (Jodłowa); KDMP I, 314 (Ropczyce); por. H. F. Schmid, *dz. c.*, 235 przyp. 4.

⁴¹ KDMP III, 789 (Kobyle); I, 231 (Rzezawa).

⁴² LBD II, 248 — *villa habens ecclesiam parochialem in se S. Swerado alias Zorawdo dicatam, cuius proprietas pertinet ad plebanum*.

dawstwo synodalne biskupa krakowskiego Bodzanty (1359) wysunęło zagadnienie uposażenia jako jeden z zasadniczych czynników przy fundacji nowej parafii. „W celu, aby Służba Boża powiększała się za naszych dni — czytamy w statucie *De erigendis ecclesiis ad vota nobilium* — zobowiązujemy się, aby, jeśli którykolwiek z rycerzy zatroszczy się o odpowiednie utrzymanie dla kapłana, niezwłocznie ufundować kościół w jego dobrach”⁴³. Podobnie problem ten został ujęty na synodzie prowincjalnym w Kaliszu w r. 1420 za pierwszego prymasa Polski Mikołaja Trąby, gdzie postanowiono, „aby nie erygowano nowej parafii bez odpowiedniego uposażenia”⁴⁴.

Uposażenie kościołów na Podhalu w porównaniu z pozostałym terytorium archidiaconatu sądeckiego, w skład którego wchodził od 1448 r. dekanat nowotarski, było w rzeczywistości o wiele uboższe i daleko mniej rentowne. Warunki klimatyczne i żwirowato-gliniasta gleba polodowcowa nie sprzyjały uprawie roli⁴⁵, w wypadku zaś przeciwnym dawały w wyniku o wiele mniejszą dochodowość, aniżeli pozostałe tereny archidiaconatu. Wydajność jednego łanu na Podhalu była nie wielka. Nie wiele polepszyły sytuację gospodarzą parafii i plebana obowiązki dziesięcinne nie tylko na skutek małej wydajności gleby, lecz również z przyczyny bardzo rzadkiego osadnictwa. Ilość miar pszenicy, względnie owsa była uzależniona przede wszystkim od ilości łąnów kmiecych, tych zaś, jak to wskazują rejestry poborowe z lat 1581, 1629

⁴³ Et ut divinus cultus nostris temporibus augeatur, promittimus, quod ubicumque quis nobilis congruam sustentationem presbytero assignare curaverit, eidem ecclesiam in bonis suis fundabimus indilate, por. Schmid H. F., dz. c., 645 n.

⁴⁴ *Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420*. Wyd. J. Fijałek i A. Vetulani, Kraków 1951, 74.

⁴⁵ Dobrowolski K., *Najstarsze osadnictwo Podhala*, Lwów 1935, s. 3; Hołub-Pacewiczowa Z., *Osadnictwo pasterskie i wędrowniki w Tatrach i na Podtatrzu*, Kraków 1931, 7.

i 1680⁴⁶ i wizytacja Radziwiłłowska z 1596 r. była nie wielką ilością.

Tę minimalistyczną sytuację gospodarczą parafii podhalańskich pogarszały zdarzające się sporadyczne wypadki zagarnięcia ziemi plebańskiej przez sołtysów i osadników, jak to miało miejsce w Sromowcach Niżnych⁴⁷, czy też nie oddawanie mesznego miejscowemu duszpasterzowi, jak notują to źródła o Kluszkowcach⁴⁸.

Nie mniejszą rolę odegrał w pierwszych dwu wiekach czynnik osadniczy. W połowie XIV wieku rejestry świętopietrza wymieniają w granicach Podhala nowotarskiego 14 kościołów parafialnych⁴⁹. W tym samym czasie według obliczeń Ładogórskiego na obszarze tych 14 parafii⁵⁰ o łącznej ilości 1 566 km² żyło zaledwie 1 740 osób (czyli na jedną parafię przypadało przeciętnie 116 osób)⁵¹. W porównaniu z innymi dekanatami południowej części diecezji krakowskiej, zwłaszcza z sąsiednimi, była to liczba nie wielka. W tym samym czasie rzadko zamieszkały dekanat oświęcimski, nie wiele większy pod względem terytorialnym (1 667 km²), obejmujący 22 parafie liczył 8 700 ludności. Większe pod względem terytorialnym (o około 50%) dekanaty szczyrzycki i sądecki (pierwszy 2 180 km², drugi — 2 241 km²) posiadały o około 20 razy wyższe zaludnienie od Podhala (dekanat szczyrzycki — 30 836; dekanat sądecki — 25 024)⁵².

⁴⁶ Rej. pob. 1581 (*Źródła Dziejowe t. XIV. Małopolska t. III*. Wyd. A. Pawiński, Warszawa 1886), 46 n., 145 nn.; Rej. pob. 1629 (*Rejestr poborowy wojew. krakowskiego z r. 1629*. Opracowali W. Domin, J. Kołasa, E. Trzyna, S. Zyga. Red. St. Inglot, Wrocław 1956), 226 nn.; Rej. pob. 1680 (*Rejestr poborowy wojew. krakowskiego z r. 1680*. Oprac. E. Trzyna, S. Zyga. Red. St. Inglot, Wrocław 1959), 236 nn.

⁴⁷ LR 1577, k. 103 — *Ecclesia desertata eo, quod scultetus cum incolis agrum plebanalem occupavit.*

⁴⁸ Tamże, k. 102 — *Ecclesia desertata, quia coloni non extradent missalia.*

⁴⁹ MPV II, 375, 386.

⁵⁰ Ładogórski T., *Studia nad zaludnieniem Polski XIV w.*, Wrocław 1958, 194 n. wymienia tylko parafii 10.

⁵¹ Tamże, s. 194.

⁵² Tamże, 198—201.

Stosunkowo nie wiele lepiej przedstawiała się sieć demograficzna również w XVI stuleciu. Okręgi parafialne poza nielicznymi wyjątkami (Ludźmierz, Harkłowa, Szaflary) jeszcze pod koniec XVI wieku obejmowały nie więcej, jak jedną względnie dwie wioski⁵³. Rzadkie osadnictwo było charakterystyczną cechą wsi podhalańskiej. Przykładowo można przytoczyć wieś Sromowce; w r. 1581, 1629 i 1680 posiadała 2¹/₂ łąnów kmiecych, 4 zagrodników bez roli i 2 komory bez bydła⁵⁴. Podobnie przedstawiała się sytuacja gospodarzo-osadnicza w pozostałych wioskach podhalańskich. W tym samym czasie jednowioskowy okręg parafialny w Gwoźdźcu k/Czchowa obejmował 13¹/₂ łąnów kmiecych, 3 komory bez bydła, 2 rzemieślników i 1 rolę karczemną⁵⁵.

Wizytacja Radziwiłłowska z r. 1596 nie podająca z reguły w innych wypadkach żadnych danych demograficznych, odnośnie Podhala skrzętnie informuje prawie o każdej parafii, podając w rodzaju osobliwej ciekawostki: „Dębno ... parafia obejmuje 16 kmieci i 10 zagrodników”; „Kluszkowce ... 5 kmieci i 9 zagrodników”; „Łopuszna ... 11 kmieci, 11 zagrodników i sołtys”; „Sromowce Niżne i Wyżne ... 10 kmieci i tyleż zagrodników”⁵⁶.

Pod względem demograficznym sytuacja na Podhalu poprawiła się znacznie w XVIII w. Wizytacja z 1765 informuje o wydatnym wzroście ludności. I tak w trzechwioskowej parafii Harkłowa w r. 1757 przystąpiło do Komunii wielkanocej około 600 osób⁵⁷; w czterowioskowej parafii Ludźmierz w r. 1765 — 850 osób⁵⁸, w trzechwioskowej Białce

⁵³ Rej. pob. 1581, 145.; Wiz. 1596, k. 47 nn.

⁵⁴ Rej. pob. 1581, 145; Rej. pob. 1629, 226; Rej. pob. 1680, 238.

⁵⁵ Rej. pob. 1581, 142; Rej. pob. 1680, 229.

⁵⁶ Wiz. 1596, k. 57 (Dębno); k. 56 (Kluszkowce) — ad ecclesiam pertinent tantum 5 cmethones et 9 hortulani in eadem villa; k. 59 (Łopuszna) — ad ecclesiam pertinet unīca villa Łopuszna... 11 cmethones et 11 hortulani, 1 sculltetus; k. 54 (Sromowce Niżne) — ad parochiam pertinent ... decem colones continens et totidem hortulanos.

⁵⁷ Wiz. 1765 (AKMK nr 52 *Visitatio decanatus Neoforiensis per Jacobum Latałski decanum Neofiriensem 1765*), k. 6.

⁵⁸ Wiz. 1765, k. 15.

w r. 1765 — 1440 osób⁵⁹, zaś w siedmiowioskowej Łętowni w r. 1765 — około 3000⁶⁰. XVIII-wieczny przyrost i zagęszczenie ludności na Podhalu wpłynął bezpośrednio i pozytywnie na zahamowanie procesu afiliacji parafii. Zanim jednakże to nastąpiło w XVIII w., dekanat nowotarski w okresie od XIV do XVII w. przeszedł szeroko zakrojony i długotrwały proces znoszenia i afiliacji parafii.

Oczywiście, że przy tak nieznacznym zaludnieniu w pierwszych dwu wiekach, od którego w dużej mierze zależna była nie tylko praca duszpasterska, lecz także, jak to już uprzednio wspomniano, uposażenie dziesięcinne parafii, nie sprzyjało stabilizacji organizowanych tu ustrojów parafialnych. W połączeniu zaś z problemem uposażenia tworzyło zasadniczą przyczynę zaniku, lub afiliacji samoistnych okręgów parafialnych.

Pod wpływem tych swoistych warunków podhalańskich rozpoczął się w dekanacie nowotarskim proces kumulacji beneficjów. Pierwszym etapem prawnym tego zjawiska była unia personalna (jeden proboszcz na kilka parafii), a dalszym przenoszenie praw parafialnych do kościoła lepiej uposażonego i afiliacja parafii *sui juris* już to w drodze formalnego dekretu biskupa, już to na skutek przedawnienia. W ten sposób powstało na Podhalu kilkanaście kościołów filialnych na gruncie dawnych niezależnych parafii, a nawet wypadki całkowitego zaniku tak parafii, jak i dawnych kościołów parafialnych.

W pierwszym rzędzie należy zanotować całkowity zanik od drugiej połowy XIV w. parafii Czarny Dunajec, której brak we wszystkich następnych przekrojach źródłowych cytowanych uprzednio aż do r. 1596; parafię erygował dopiero 28 VII 1606 kard. Barnard Maciejowski⁶¹. Można się tylko domyślać z braku konkretnych przekazów źródłowych, że przyczyny natury demograficzno-ekonomicznej zaciążyły na jej egzystencji.

⁵⁹ Tamże, k. 7.

⁶⁰ Tamże, k. 30.

Parafia Dębno Spiskie, znana ze źródeł XIV-wiecznych⁶², zanika całkowicie w źródłach w XV i XVI w. Dopiero wizytacja Radziwiłłowska z 1596 r. informuje, że „kościół ... w Dębnie... administruje proboszcz, a raczej jego wikariusz w Maniowach⁶³. Nie była to jeszcze inkorporacja parafii, ale tylko unia personalna — pierwszy etap do afiliacji. W r. 1608 wizytator ks. J. Januszowski zauważa, że „w Dębnie jest ten sam pleban, co i w Harkłowej ... a to z powodu szczupłości uposażenia, które nie starczy na utrzymanie osobnego plebana”⁶⁴ — drugi etap do afiliacji. Formalna inkorporacja — czyli trzeci etap afiliacji nastąpił dopiero 27 IV 1630 na mocy dekretu biskupa Marcina Szyszkowskiego, który ob *egestatem in reaedificanda ecclesia in Debno* wcielił ją do okręgu parafialnego Maniowy⁶⁵.

Okręg parafialny w Nowym Targu „wchłonął” do r. 1550 aż 6 parafii. Szeroko niejako zakrojonym wstępem do tej akcji był dekret biskupa krakowskiego Jana Konarskiego z dnia 26 X 1519, który za uprzednią zgodą króla Zygmunta Starego (19 X 1519) znosił równocześnie 4 parafie podhalańskie i wcieślał je do parafii Nowy Targ, uzasadniając takie zarządzenie racjami podanymi uprzednio przez nas. „Znając tedy — czytamy w dekrecie biskupim — stan kościołów parafialnych w Ostrowsku, Szaflarach, Waksmundzie i Długopolu, że z powodu szczupłości uposażenia wierni tychże parafii nie mogą utrzymać należycie kapłanów, którzy by ich otoczyli należną troską duszpasterską, z zaniedbania zaś tejże rodzi się wiel-

⁶¹ AEp. vol. 36, k. 494'—499; Archiwum paraf. w Czarnym Dunajcu, *Liber jurium et munimentorum ecclesiae parochialis in Czarny Dunajec cura et impensis Joannis Cantii Latkiewicz ejusdem ecclesiae praepositi an. 1777 comparatus*, s. 1—6.

⁶² KDMP I, 198; MPV II, 375.

⁶³ Wiz. 1596, k. 57 ...ecclesia ... administratur per ..plebanum in Maniowy ... saepius a vicario Manioviensi officiat.

⁶⁴ Wiz. 1608, 31 — Plebanus idem, qui in Chortłowa de quo inferius (sermo); ob tenuitatem proventuum huius ecclesiae plebanus proprius in Dembno esse non potest.

⁶⁵ AEp. vol. 43, k. 686'—687'.

kie niebezpieczeństwo dla zbawienia dusz ... przeto tymi przyczynami przekonani, za wyraźną zgodą najjaśniejszego króla Polski Zygmunta jako kolatora tychże kościołów, powyższe kościoły parafialne niniejszym pismem przyłączamy i inkorporujemy do parafii Nowy Targ”⁶⁶. Równocześnie w tym samym dokumencie biskup zobowiązał proboszcza nowotarskiego do utrzymywania odpowiedniej ilości kapłanów, którzy by mogli sprostać tak powiększonym obowiązkom duszpasterskim. Trzeba tu dodać, że w Długopolu nie tylko parafia, ale i kościół niebawem zniknął całkowicie; Waksmund i Szaflary pozostały na prawach filialnych do końca naszego okresu, zaś Ostrowsko od 1539 r. posiada znów pełne prawa parafialne⁶⁷.

Dalsze parafie inkorporowane do okręgu parafialnego w Nowym Targu to Stare Cło w latach 1527 — 1539⁶⁸ i Klikuszowa po roku 1539⁶⁹. Podczas gdy pierwsza zanikła całkowicie wraz z kościołem w następnych latach, to Klikuszowa straciła prawa parafialne na skutek „opuszczenia” parafii

⁶⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych. Metryka Koronna (Warszawa), vol. 33, k. 451, AEp. vol. 10, k. 78'—79; Archiwum parafialne w Nowym Targu, *Liber documentorum ecclesiae Neoforiensis* (z XVIII w.), nr 2 — *Cognitoque qualiter ecclesiae parochiales in Ostrowsko, Szaflary, Waxmund et Długopole propter proventuum exiquitatem et tenuitatem, sacerdotes ad dibita illis et omnibus eis subiectis et adiacentibus, obsequia et servitia ac curas peragendas sustentare et sustinere non valeant, magnam negligentiam ac periculum ... in animarum curam at salute Christifidelium praefatorum subeunt; unde nos permoti praefatas ecclesias parochiales ... de expresso consensu et voluntate serenissimi et invictissimi domini et domini Sigismudi Dei gratia regis Poloniae praefatarum ecclesiarum parochialium collatoris ecclesiae et parochiae in Novum Forum annectare et incorporare ... prout et per praesentes annectimus... cuiquidem plebano in Novo Foro et suis successoribus praefatarum ecclesiarum curam animarum, administrationem spiritualium et eorum parochianorum et regimen temporalium adiungimus per praesentes perpetuo.*

⁶⁷ LR 1539, k. 29; Wiz. 1596, k. 59'—60'.

⁶⁸ LR 1527, k. 72 występuje po raz ostatni.

⁶⁹ AEp. vol. 55, k. 974; Archiw. paraf. w Nowym Targu, *Liber documentorum*, nr 22.

(ecclesia desertata), lub też samowolnego przyłączenia jej do Nowego Targu przez tamtejszego proboszcza. Zdaje się na to wskazywać dekret biskupa krakowskiego Piotra Gembickiego z 29 X 1649, który dopiero wówczas formalnie afiliował parafię w Klikuszowej do Nowego Targu.

Na pewien okres czasu w XIV w. została wcielona do parafii nowotarskiej cysterska parafia w Ludźmierzu, istniejąca na Podhalu od pierwszej połowy XIII w. Jeszcze w r. 1333 parafia posiada prawa parafialne⁷⁰, podczas gdy dokument z r. 1353 zalicza ją do parafii w Nowym Targu⁷¹, co potwierdzają rejestry świętopietrza, nie wymieniające parafii ani jednego razu. Prawdopodobnie na przełomie XIV/XV stulecia Ludźmierz otrzymał spowrotem dawne prawa parafialne i w takim charakterze jest wymieniona przez Długosza w XV w.⁷²

W tym samym czasie powstaje i po roku 1382 zupełnie zanika parafia w Krauszwie, wcielona następnie do wznowionej parafii w Ludźmierzu⁷³.

Od drugiej połowy XVI w. upadło w podobny sposób 6 dalszych parafii podhalańskich: Sromowce Niżne, Łopuszna, Grywałd, Kluszkowce, Szczawnica i Sromowce Wyżne. We wszystkich tych wypadkach proces afiliacji przebiegał przez te same etapy: parafia opuszczona (desertata), zlecenie administracji kościelnej opuszczonej parafii sąsiedniemu proboszczowi i prawna formalna, czy zwyczajowa afiliacja kościoła.

Spis kościołów diecezji krakowskiej z r. 1577 informuje, że parafia w Sromowcach Niżnych „jest opuszczona, ponieważ miejscowy sołtys wraz z mieszkańcami wsi zagarnął uposażenie miejscowego plebana”⁷⁴. Do końca XVI w. nie było tu instytuowanego plebana; prawna administracja parafii spoczywała w rękach najbliższego proboszcza, rezydującego w Sromowcach Wyżnich. Faktycznie zaś w obydwu

⁷⁰ KDMP I, 194.

⁷¹ KDKK I, 196.

⁷² LBD III, s. 441.

⁷³ KDKK I, 196, 366.

⁷⁴ LR 1577, k. 103.

kościółach w Sromowcach Wyżnych i Niżnych pełnił Służbę Bożą „Jakub apostata z klasztoru kartuzów w Lechnicy, który przed przybyciem wizytatora schronił się na Węgrzech (w Lechnicy)”⁷⁵. Z uwag wizytatora możemy wnioskować, że ekszakonny ksiądz Jakub nie posiadał jurysdykcji ordynariusza krakowskiego (Lechnica leżała w obrębie archidiecezji ostrzyhomskiej na Węgrzech), a co za tym idzie i prezenty patrona obydwu kościołów, króla polskiego. Takie wypadki nie były czymś odosobnionym na Podhalu; ta sama wizytacja informuje o podobnej administracji parafii Harkłowa i Szaflary. W r. 1596 parafia Harkłowa, jak informuje ks. Krzysztof Kazimierski prepozyt kolegiaty tarnowskiej i wizytator kardynała J. Radziwiłła, „nie ma własnego proboszcza, administruje nią ks. Sebastian a Rosa apostata z klasztoru augustiańskiego św. Katarzyny w Krakowie”⁷⁶. Kiedy w r. 1608 ks. J. Januszowski zapytał w czasie wizytacji miejscowych chłopów o proboszcza, to ci pod przysięgą stwierdzili, że „był tu przed 10 laty rezydujący proboszcz niejaki ks. Klemens, lecz od chwili jego rezygnacji parafią kierują tylko wagabundzi i apostaci aż do obecnego administratora ks. Wawrzyńca Chwostanka”⁷⁷. Podobne informacje przekazał tenże wizytator odnośnie parafii w Szaflarach⁷⁸. Ten sam

⁷⁵ Wiz. 1596, k. 52 n. Haec ecclesia caret rectore, sed a variis presbyteris administratur; nunc administratur a Jacobo Apostata ex monasterio Carthusiano, qui ante adventum visitatoris tertia die recessit in Ungaria in villa Lechnice, et manebat in Superiori Sromowce circa ecclesiam.

⁷⁶ Wiz. 1596, k. 58 ... ecclesia... nunc vacat suo rectore, administratur autem per Sebastianum a Rosa apostatam ab ordine divi Augustini ex monasterio S. Catharinae...

⁷⁷ Wiz. 1608, 34 — De legitimo plebano interrogati (parochiani)... sub iuramento se meminisse a 10 annis quendam Clementem plebanum legitimum residentem, sed post cessione ejus omnes iam vagabundi et apostatae sacramenta administrabant usque ad modernum commendarium Laurentium Chwostanek.

⁷⁸ Wiz. 1608, 66 Plebanus circa hanc ecclesiam a dace[m] annis nullus legitimus ... fuit, saltem presbyteri vagi et apostatae ...

zresztą wizytator nazwał właśnie wówczas cały dekanat notwotarski „schroniskiem wszystkich apostatów”⁷⁹.

Przedłużająca się na długie lata administracja parafii Sromowce Niżne zaważyła negatywnie na jej dalszym istnieniu. W r. 1608 ks. Januszowski notuje, że przy kościele parafialnym w Sromowcach Niżnych nigdy nie było własnego proboszcza, ale obydwoma kościołami kierował zawsze jeden kapłan, ponieważ Sromowce Niżne są filią dołączoną do Sromowiec Wyżnich”⁸⁰. Było to już urzędowe stwierdzenie afiliacji. Rzecz godna uwagi, że niebawem i Sromowce Wyżnie zostały uzależnione w podobny sposób od parafii Krościenko. Kiedy w r. 1639 wizytator z ramienia ordynariusza krakowskiego Jakuba Zadzika bawił znów na Podhalu zauważył, że „obydwa kościoły w Sromowcach Niżnych i Wyżnich są od roku zupełnie opuszczone ... wprawdzie niejaki ks. Jakub Łabęcki jest formalnym proboszczem, ale ponieważ posiada poza granicami Królestwa inną parafię w archidiecezji ostrzyhomskiej, dlatego zupełnie nie troszczy się o obydwie kościoły — *nullam prorsus habet curam*; Służbę Bożą odprawiają w kościołach od czasu do czasu kapłani podróżujący przez Sromowce na Węgry”⁸¹. I znów tym razem cały problem znalazł rezultat w stwierdzeniu wizytatora w r. 1723, że „kościół w Sromowcach Wyżnich i Niżnich należą do parafii Krościenko i Maniowy”⁸².

⁷⁹ *Wiz. 1608, 57.*

⁸⁰ *Wiz. 1608, 28 Circa hanc ecclesiam numquam fuit proprius (rector), unus enim has duas ecclesias Superiorem et Inferiorem Sromowce gubernabat, quia videlicet haec ecclesia Inferioris addita est pro filia Superiori ecclesiae Sromovicensi.*

⁸¹ *Wiz. 1639 (AKapMK nr 43 Visitatio decanatus Neoforiensis an. 1639), k. 329 n. — Ecclesia ab uno anno plus minus desertata ... rector Jacobus Łabędzki in dioecesi Scepusiensi (sic!) extra Regnum habet aliam parochialem ecclesiam. De istis duobus nemper Inferiori et Superiori Sromowce, tam parochialem, quam filialem nullam prorsus habet curam.*

⁸² *Wiz. 1723/28 (AKapMK nr 60 Visitatio interna et externa Officiale Sandecensis per Josephum de Zakliczyn Jordan ... a. 1723 28), 11—12, 17—18.*

W XVI w. afiliowano do parafii Maniowy samoistny okręg parafialny w Kluszkowcach, powstały przed r. 1513. Wymieniona w Spisie kościołów parafialnych w r. 1577 parafia Kluszkowce „nie posiada własnego duszpasterza, ponieważ mieszkańcy nie chcą oddawać mesznego”⁸³. W r. 1596 wizytacja Radziwiłłowska informuje, że dawna parafia jest na prawach filii w stosunku do kościoła macierzystego w Maniowach⁸⁴.

W r. 1577 parafia Łopuszna była „opuszczona”, dwadzieścia lat później (1596) wizytator stwierdza, że jest administrowana przez proboszcza z Ostrowska, a w r. 1608 zanotowano, że „posiada tego samego proboszcza co i w Ostrowsku, ponieważ od dawna została afiliowana do tej parafii”⁸⁵. Podobne etapy ku afiliacji przechodziła parafia Grywałd w latach 1577 — 1608, włączona ostatecznie do okręgu parafialnego Krościenko⁸⁶. Przy tej okazji archidiakon sądecki Januszowski zanotował, że „pięć kościołów t. j. Tylmanowa, Ochotnica, Krościenko, Grywałd i Szczawnica posiada tego samego proboszcza ..., a to z powodu bardzo małego uposażenia odnośnych parafii i ich nie wielkiej od siebie odległości”⁸⁷.

Odosobniony nieco i lepiej naświetlony przekazami źródłowymi jest przebieg afiliacji parafii w Szczawnicy. Parafia ta istniejąca od XIV w.⁸⁸ została 14 VII 1529 przez biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego „ze względu na ubogie upo-

⁸³ LR 1577, k. 102 ... ecclesia disertata, quia coloni non extradent missalia.

⁸⁴ Wiz. 1596, k. 56 Ecclesia filialis parochialis ecclesiae in Maniowy.

⁸⁵ LR 1577, k. 103 — Łopuszna ... desertata, administratur sacramenta per parochum in Ostrowsko; Wiz. 1596, k. 59 — Ecclesia caret plebano et administratur per presbyterum, qui manet in Ostrowsko vicina ecclesia; Wiz. 1608, 37.

⁸⁶ LR 1577, k. 103; iz. 1596, k. 51'—52; Wiz. 1608, 14—15.

⁸⁷ Wiz. 1608, 16 — Notandum est has quinque ecclesias praefatas scilicet in Tylmanowa, in Ostrowsko, in Krościenko, in Grywałd, in Szczawnica gubernari ab uno Martino Dylowski, videlicet parcho Tylmanoviensi ... exiguos enim vel nullos fere proventus habent.

⁸⁸ MPV II. 375, 387.

sażenie i ubóstwo miejscowego proboszcza” inkorporowana na czas życia ks. Marcina proboszcza krościenieckiego do parafii Krościenko⁸⁹. Już w r. 1577 zanotowano, że „parafia w Szczawnicy jest opuszczona a Sakramenty św. administruje wiernym pleban z Krościenka”⁹⁰. Ta też administracja była m. in. przyczyną, że po kilku dalszych latach przed r. 1596 pleban z Krościenka ks. Jan Nieruski „przyłączył ją do parafii w Krościenku bez zgody biskupa”. Wprawdzie informujący o tym wypadku wizytator ks. Krzysztof Kazimierski dodaje z ubolewaniem, że „stało się to z wielką szkodą dla kościoła, ponieważ ten posiada własne uposażenie w ziemi uprawnej”⁹¹, ale faktycznie nic nie zrobił dla restytuowania praw parafialnych kościołowi szczawnickiemu. Co więcej jego milcząca zgoda przesądziła o filialnej zależności Szczawnicy od Krościenka aż do r. 1870⁹²; wizytacja z r. 1608 nazywa kościół szczawnicki filią Krościenka⁹³.

Nieco inny charakter posiada problem afiliacji kościołów w Jordanowie, Ochotnicy, Białce, Sieniawie i Chochołowie, mający miejsce od drugiej połowy XVI w. do drugiej połowy wieku XVIII. We wszystkich tych wymienionych wypadkach afiliacja następowała bezpośrednio po zorganizowaniu ośrodka duszpasterskiego. Należy się jednakże zastrzec, że we wszystkich przytoczonych wypadkach nie wchodził w grę moment demograficzny.

Jordanów n. p. był w roku 1565 miastem, i już w r. 1665 z okręgu parafii filialnej w Jordanowie przystąpiło do Ko-

⁸⁹ AOffic. (AKMK *Acta Officialatus dioecesis Cracoviensis*), vol. 95, k. 1015—1016.

⁹⁰ LR 1577, k. 102 — Stobnica alias Szczawnica desertata, administratur sacramenta per plebanum in Krościenko.

⁹¹ *Wiz. 1596*, k. 51 — Haec ecclesia habuit quondam specialem rectorem seu plebanum et primum per Joannem Nieruski plebanum in Krościenko adiuncta est sine consensu episcopi cum maximo detrimento ecclesiae, nam habet pro date suum agrum.

⁹² *Schematismus dioec. Tarnoviensis 1875*, 81 informuje, że w roku 1870 bp tarnowski J. A. Pukalski przywrócił kościołowi prawa parafialne.

⁹³ *Wiz. 1608*, 12—13.

munii wielkanocnej około 2000 osób⁹⁴, a mimo to był afiliowany do parafii wiejskiej Łętownia od pierwszych chwil swego istnienia⁹⁵. Nie wchodzi w grę w tym wypadku i moment uposażenia; 19 X 1699 erygowano w Jordanowie przy kościele Trójcy Przenajśw. prepozyturę wraz z kolegium maszjonarzy, uposażone przez ks. Marcina Matysiewicza, który na ten cel legował 16 000 f. pol., sumę jak na owe czasy bardzo znaczną⁹⁶. Zagadnienie zależności filialnej Jordanowa od Łętowni wyjaśniają usiłowania podejmowane dwukrotnie przez biskupa krakowskiego Jana Małachowskiego 7 I i 16 I 1682, zmierzające do utworzenia w Jordanowie parafii *sui iuris*, które spotkało pełne niepowodzenie na skutek oporu proboszcza z Łętowni⁹⁷. Samodzielną parafię erygował w r. 1856 bp tarnowski J. A. Pukałski^{97a}.

Kościół w Ochotnicy, wybudowany i uposażony przez chłopów miejscowych wraz z sołtysem Walentym Ochotnickim w 60-tych latach XVI w.⁹⁸, już w r. 1596 był afiliowany do parafii Tylmanowej⁹⁹. Na jego filialnym charakterze nie mogły zaważyć momenty ludnościowe, bo już w r. 1639 wizytacja biskupa Zadzika informuje, że „podczas gdy Tylmanowa posiada zaledwie od 600 do 700 wiernych, to w samej Ochotnicy mieszka ich co najmniej 2 000”¹⁰⁰. Można się tedy domyślać, że i w tym wypadku opór ze strony proboszcza w Tylmanowej przesądził o afiliacji kościoła w Ochotnicy do parafii w Tylmanowej.

⁹⁴ *Wiz. 1665* (AKapMK nr 47 *Acta visitationis per me Alexandrum Mathiam Rudzki duobus decanatus Lipnicensi et Voyniciensis et Dobczicensis a. D. 1665*), 382—389.

⁹⁵ *Wiz. 1596* (AKapMK nr 7 *Acta visitationis exterioris decanatum Tarnoviensis, Dobczicensis ...ad archidiaconatum Cracoviensem pertinentium ... a. D. 1596*), k. 27—29.

⁹⁶ *Wiz. 1727*, 69—76.

⁹⁷ *AEp. vol. 68*, k. 371—372, 402.

^{97a} *Schematismus dioecesis Tarnoviensis 1863, Jasło 1863*, s. 170.

⁹⁸ *Wiz. 1608*, 5.

⁹⁹ *Wiz. 1596*, k. 48'—49.

¹⁰⁰ *Wiz. 1639*, k. 327.

W podobnych okolicznościach przyłączył 4 VII 1635 r. kard. Jan Albert Waza biskup krakowski ufundowany przez kanclerza Zamojskiego i uposażony przez króla Władysława IV kościół w Białce do parafii Ostrowsko, mimo iż sam miejscowy proboszcz miał podówczas już 3 kościoły pod swoim zarządem w Ostrowsku, Maniowach i Waksmundzie. Nic dziwnego, że w takich okolicznościach sam wizytator stawia sobie pytanie retoryczne: „nie wiem czy jeden proboszcz wystarczy dla wszystkich”¹⁰¹.

W Chochołowie natomiast afiliacja kościoła, wybudowanego w r. 1630 przez miejscowych sołtysów Tomasza i Bartłomieja Chochołowskich do parafii w Czarnym Dunajcu miała swe podstawy w podłożu ekonomicznym. Wprawdzie i w tym wypadku oficjalat krakowski powołał do życia 6 III 1652 r. komisję, celem której było przygotowanie erekcji parafii w Chochołowie *sui iuris*¹⁰², ale rezultatem jej działalności był dekret biskupa sufr. krakowskiego Wojciecha Lipnickiego z dnia 2 III 1654 r. stwierdzający przynależność filialną kościoła w Chochołowie do parafii Czarny Dunajec¹⁰³. Da się stwierdzić, że na tej decyzji zaważył przede wszystkim ten moment, że chochołowski kościół został wybudowany bez zgody ordynariusza krakowskiego i nie posiadał prawie żadnego uposażenia i wyposażenia w sprzęt liturgiczny¹⁰⁴.

Erygowana 8 VII 1750 r. przez biskupa sufr. krakowskiego Michała Kunickiego placówka duszpasterska w Sieniawie została równocześnie uzależniona jako filia do parafii Raba Wyżnia, chociaż w momencie erekcji posiadała pełne wyposażenie w sprzęt liturgiczny i uposażenie, jakie otrzymała

¹⁰¹ *Wiz. 1639*, k. 338—339 — Plebanus produxit incorporationem dictae ecclesiae in Bialka ad matricem ecclesiam in Ostrowsko nempe ejusdem eminentissimi Cardinalis (Joannis Alberti) 4 VII 1635 — nescio utrum unus rector pro omnibus sufficiet.

¹⁰² *AOffic.* vol. 135 (pod podaną datą. Wolumen ten zaginął, zachował się tylko Indeks z regestami dokumentów).

¹⁰³ Archiwum w Czarnym Dunajcu, *Liber jurium*, 110.

¹⁰⁴ *Wiz. 1639*, k. 345 — Ecclesia ... sine consensu loci Ordinarii extracta, sine dote et quovis provisione, nulla apparamenta.

z rąk miejscowego posiadacza Andrzeja Sędzimira¹⁰⁵. W wypadku Sieniawy na takim rozwiązaniu problemu zaciążyły prawdopodobnie przyczyny natury demograficznej. W r. 1727 w trójwioskowym okręgu parafialnym w Rabe (Raba, Rokiciny i Sieniawa) przystąpiło do Komunii wielkanocnej za ledwie 600 osób¹⁰⁶, a w r. 1765 — 1074 osoby¹⁰⁷. Był to więc pod względem ludnościowym nie wielki okręg parafialny, więc i z tego względu trudny do dzielenia administracyjnego.

Podsumowując całość procesu afiliacji odrębnych ustrojów parafialnych na Podhalu w dekanacie nowotarskim, należy stwierdzić, że proces ten rozpoczęty jeszcze w XIV w. tak co do swej istoty, jak i intensywności trwał po przez cały wiek XV i XVI i zasadniczo nie przesilił się z zakończeniem XVI stulecia. Dalsze przykłady afiliacji parafii (Białka, Chochołów, Sieniawa) spotykamy również w wieku XVII i XVIII. Był to rezultat funkcji czynnika osadniczego i ekonomicznego. Obydwa wymienione czynniki występowały w relacji do kościołów podhalańskich w formie bardzo ubogiej — jeśli chodzi o uposażenie, i bardzo rzadkiej — odnośnie osadnictwa.

Ostatecznym rezultatem tego procesu był już to całkowity zanik (Stare Cło, Długopole, Krauszów), lub afiliacja 18 kościołów parafialnych na przestrzeni czasowej 400 lat. W przeddzień pierwszego rozbioru Polski i józefińskiej regulacji sieci parafialnej w latach 1783 — 1785 na 27 kościołów podhalańskich tylko 12 z nich posiadało pełne prawa parafialne, podczas gdy dalszych 15 miało tylko charakter filialny. Tylko 4 parafie nie posiadały kościołów filialnych, 4 dalsze posiadały po 1 filii, 1 — miała 2 filie i 3 — po trzy kościoły filialne. Jest to liczba bardzo wysoka i świadczy wymownie o swoistej sytuacji ustrojów parafialnych na Podhalu.

Załączony poniżej wykaz stanu prawnego kościołów dekanatu nowotarskiego z r. 1765 jest końcowym dokumentem

¹⁰⁵ *AOffic.* vol. 183, 344—355.

¹⁰⁶ *Wiz.* 1727, 56—62.

¹⁰⁷ *Wiz.* 1765, k. 20'—23.

niniejszego artykułu, który ze swej strony jest niczym innym, jak udokumentowanym komentarzem do załączonego wyroku.

*Dekanat nowotarski
w r. 1765*

Białka — filia ad Ostrowsko
Chochołów — filia ad Czarny Dunajec
Czarny Dunajec
Dębno — filia ad Maniowy
(Długopole — zanikła w XVI w.)
Grywałd — filia ad Krościenko
Harkłowa
Jordanów — filia ad Łętownia
Klikuszowa — filia ad Nowy Targ
Kluszkowce — filia ad Maniowy
(Krauszów — zanikła w XIV w.)
Krościenko
Ludźmierz
Łętownia
Łopuszna — filia ad Ostrowsko
Maniowy
Nowy Targ
Chochotnica — filia ad Tylmanowa
Ostrowsko
Raba
Rabka
Sieniawa — filia ad Raba
Spytkowice
Sromowce Wyzne — filia ad Maniowy
Sromowce Niżne — filia ad Krościenko
(Stare Cło — zanikła w XVI w.)
Szaflary — filia ad Nowy Targ
Szczawnica — filia ad Krościenko
Tylmanowa
Waksmund — filia ad Nowy Targ.